

Bondevennerne, bonden og fæstesagen

AF ANNETTE KNUDSTORP

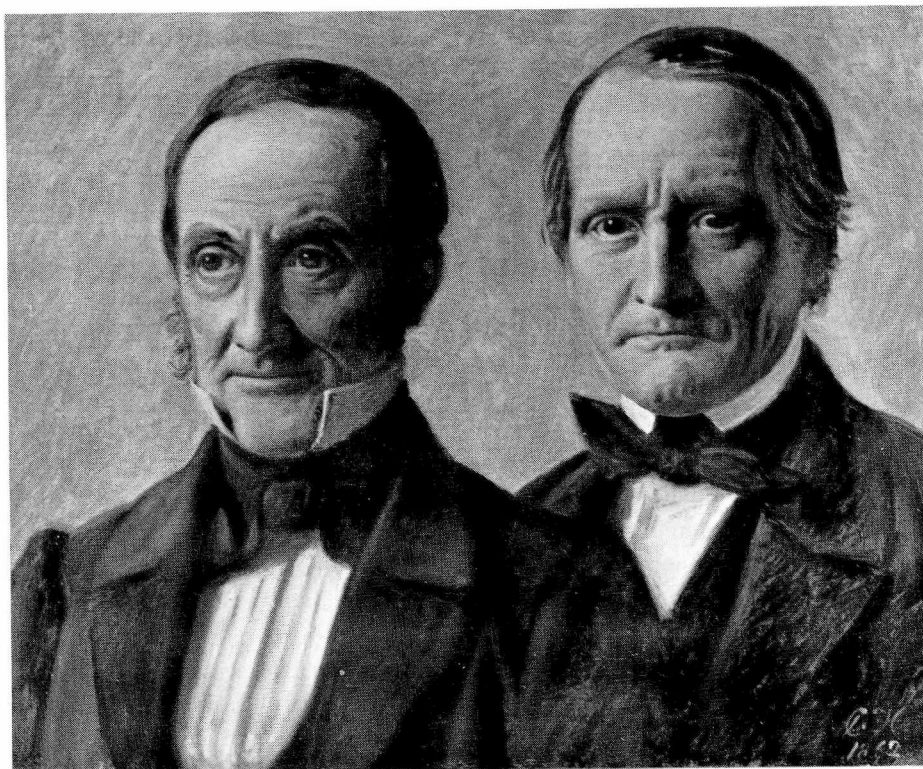
Affeudalisering, jordpolitiske stridigheder og hvordan »bonden vågnede til dåd«

Fæstevæsenet er en feudal besiddelsesform, der var ret udbredt i Danmark i århundrederne op til kapitalismens fremvækst i det 19. århundrede. Det byggede på tvang, dvs. at bondejorden, der for en stor del ejedes af godsejerne, skulle bortfæstes til bondestanden. Fæstetvangen, der påhvilede langt den største del af den danske landbrugsjord, omfattede et fæstepar for livstid, og fæstebonden var dermed sikret et udkomme ved hjælp af jorden mod at han betalte visse former for afgifter til godsejeren. Fæstetvangen gav således bonden ret til et produktionssted og godsejeren ret til afgifter – to former for rettigheder over samme jord.

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet var enevældsstyrets forsøg på at kapitalisere det danske landbrug for derefter at kunne opkræve flere skatter. Men en kapitalisering af landbruget krævede at fæsterens og godsejerens delte ejendomsret over bondejorden afløstes til fordel for den private ejendomsret, og i overensstemmelse hermed købte mange fæstebønder deres fæstejorde og blev selvejere. Denne fæsteafløsning var en indirekte følge af Landboreformerne, men det er karakteristisk, at enevældsstyret aldrig påbød den, men ønskede at fæsteren og godsejeren på frivillig basis enedes om et eventuelt salg og køb og om kriterierne for bondens overtagelse af fæstestedet.

Samtidig med at den frivillige afløsning skred frem, udviklede der sig en jordpolitisk debat om, hvem der havde ret til den fæstejord, der var underlagt godsejernes ejendom, men som p.g.a. fæstetvangen skulle dyrkes af bondestanden. Den fremadskridende kapitalisering af landbruget havde gjort jorden værdifuld – jorden blev erkendt som et middel til berigelse –, og allerede omkring Landboreformerne havde godsejerne udtrykt ønske om at få fæstejorden overdraget til deres ejendom alene. De ønskede fæstevæsenet afløst, og bondejorden udleveret til et forpagtersystem, hvad i økonomisk henseende ville være den mest rentable udnyttelse af jorden. Denne liberalistiske løsning blev dog afvist af enevældsstyret, der hellere så en landbrugsstruktur bestående af fortrinsvis selvejende bønder, således som Landboreformerne lagde op til, og som den frivillige afløsning fra slutningen af 1700-tallet og ind i det følgende århundrede ville resultere i.

Landboreformerne og den frivillige afløsning betød store økonomiske og sociale forandringer for bonden, men først i 1840'erne resulterede dette i en egentlig

»Bondevenerne« Balthazar Christensen og I. A. Hansen, forstudie af Constantin Hansen 1862 (Folketinget) A. Brandt fot.

bevidsthed hos ham om hans egen situation. Bondebevidstheden opstod især på Øerne, hvor den gennem den antistatskirkelige bevægelse var mundet ud i en politisk bevægelse, hvis mål var en forbedring af bondestandens vilkår. Man ønskede de feudale »mærker« og standsforskelle jævnet – fjernelse af standsprivilegier i jordbeskatningen, fjernelse af hoveri og korntienden, lige værnepligt for alle, forbedring af husmændenes kår, bedre skoleundervisning og afløsning af fæstevæsenet og overgang til selvejendom. Bondesagen var nok udtryk for social nød, især hos husmændene, men den var først og fremmest et udtryk for bondestandens ønske om selv at få del i de økonomiske muligheder og fordele som kapitaliseringen af landbruget åbnede op for.

Bondestandens politiske bevidsthed blev fremmet under de udvidede politiske rettigheder under den sene Enevælde, og af bondestandens fortalere – bondevenerne –, der under deres rejser rundt på øerne og i bondeavisen *Almuevennen* kritiserede de herskende forhold. I 1846 organiseredes bondebevægelsen i Bondevenernes Selskab, og i overensstemmelse med fæstevæsenets store udbredelse på Øerne blev fæstevæsenets afløsning og overgang til selvejendom selskabets vigtig-

ste krav.¹ Selskabet varetog ikke alene fæstebøndernes krav om afløsning, men arbejdede for en forbedring af hele almuens forskelligartede situation.

Først i 1849 præciserede bondevennerne klart, hvorledes de ønskede fæstevæsenet afløst, og i modsætning til enevældsstyret gik de ind for en afløsning ved tvang, dvs. en ekspropriation af fæstegodset. Godsejerne skulle ved lov tvinges til at sælge deres fæstegods til fæstebønderne, samtidig med at deres rettigheder over fæstegodset alene skulle svare til dets udgifter.² Bondevennerne udtalte her den tanke, at fæsterne havde en medejendomsret over fæstegodset. Der var altså tale om en delt ejendomsret, dvs. et feudalt begreb, som bondevennerne netop kunne inddrage i argumentationen, fordi fæstevæsenet var et feudalt levn, hvor godsejeren havde ret til afgifterne, og fæstebonden ret til at dyrke jorden. Samtidig var det et argument de måtte inddrage, idet det ikke kun var et spørgsmål om at kræve fæstevæsenet afløst til fordel for selvejendom, men også at sikre, at fæsteren kunne klare de økonomiske forpligtelser, der var forbundet med en sådan overgang.

Bondevennernes krav om en tvangslov havde man i mange år forsøgt at presse igennem i Stænderforsamlingerne, dog uden held. Men med Rigsdagens indførelse i 1849 og den almindelige positive holdning til affeudalisering, syntes en jordreform med en selvejende bondeklasse som bærende element at have lyse udsigter. Folkestyret gav bondevennerne politisk mulighed for at gennemføre forbedringer for bondestanden, herunder fæstevæsenets afløsning ved tvang, og hvorledes denne politiske kamp forløb i 1850'erne er netop emnet for denne artikel.

Materiale til belysning af emnet

Artiklen bygger på et speciale, der blev udarbejdet i perioden 1980/81. Under denne omarbejdning har jeg ikke fundet det nødvendigt at inddrage yderligere materiale, da artiklen ligger tæt op af specialet, og de undersøgelser, der ligger til grund herfor, er af forholdsvis ny dato.

Skal jeg kort omtale det materiale, der belyser det jordpolitiske problem i det 19. århundrede, vil jeg af historiske fremstillinger først og fremmest nævne Hans Jensens: *Dansk Jordpolitik 1757–1919*, i to bind fra 1936–45. Mange andre fremstillinger kunne nævnes, men jeg ønsker her at koncentrere mig om det anvendte kildemateriale.

Det mest omfattende materiale finder man i Rigsdagstidende, hvor fæstesagens udvikling på Rigsdagen belyses gennem debatterne, lovforslagene og betænkningerne. Ligeledes findes meget materiale i de to bondeaviser *Almuevennen* og *Nørrejydske Tidende*, hvor artiklerne giver oplysning om bondevennernes situation, og den voksende kløft mellem bondevennerne og bondestanden. Bondevennernes problemer på Rigsdagen kommer bedst til udtryk i trykte dagbøger, herunder *Geheimerådinde Andræs politiske Dagbøger* og *A. F. Kriegers Dagbøger*, og de to bondevennelederes – B. Christensens og A. F. Tschernings – arkiver.

Som helhed har materialet til belysning af bondevennernes Rigsdagsarbejde

været ganske tilfredsstillende, til trods for at bondevennernes indbyrdes diskussioner og aftaler omkring fæstesagen ikke har sat sig spor i kilderne, da den mundtlige samtale/aftale har været den gængse kommunikationsmåde. Derimod har materialet, der skulle belyse bondevennernes forhold til bondestanden været noget sparsomt og problematisk. Bondeaviserne har nemlig ønsket at fremstille bondevennerne som de store og stærke mænd på Rigsdagen, og bondestanden som den enige og støttende bagtrop, hvilket i 1850'erne var noget af en illusion.

Bondevennernes overgang til de bonede Rigsdagsgulve og den »almene politik«

Som en følge af Grundlovens vedtagelse 5. juni 1849 samledes Rigsdagens folkevalgte repræsentanter året efter til den første Rigsdagssamling. Blandt de valgte medlemmer udgjorde bondevennerne en stor og blandet skare, men det lykkedes hurtigt bondevennerne fra den organiserede del af bondebevægelsen at få alle indordnet under deres ledelse, og således overtog lederne fra øernes organisation – Bondevennernes Selskab – ledelsen i Rigsdagsgruppen, der omfattede bondevenner fra både øerne og Jylland.

De ledende bondevenner var B. Christensen, J. A. Hansen og A. F. Tscherning, og skal man kort beskrive deres forhold til bondestanden, er det karakteristisk, at de socialt rangerede højere end denne, idet de henholdsvis var jurist, skomager og kaptajn. Alle havde dog i længere tid interesseret sig for bondestandens problemer, og for B. Christensen og J. A. Hansen gjaldt endvidere, at de var blevet økonomisk afhængige af bondestanden. J. A. Hansen i sin egenskab af redaktør for *Almuevennen* og fra 1856 dens efterfølger *Morgenposten*. B. Christensen ved i perioder at have modtaget økonomisk støtte for sit politiske arbejde.³ Denne afhængighed sikrede, at de efter deres medlemsskab af Rigsdagen fortsat ville arbejde for bondestandens interesser.

Bondevennerne etablerede et ret fast politisk samarbejde på Rigsdagen, der blev koordineret på Venstres Klub under ledelse af B. Christensen, og som i salen gik under betegnelsen Venstre-gruppen. Noget parti i vore dages forstand kan man ikke tale om, og det gør det vanskeligt at opregne gruppens størrelse. *Almuevennens* optegnelser giver dog et fingerpeg om, at det var en ret stor og ret konstant gruppe. Ifølge disse havde Venstre-gruppen i Landstinget ca. 15 medlemmer ud af tingets 51 medlemmer i 50'erne; i visse perioder mere, i andre perioder mindre. I Folketinget havde gruppen ca. 35–40 medlemmer ud af tingets ca. 100 medlemmer.⁴ Venstre-gruppen var således en stor gruppe, forholdsvis større i Folketinget end i Landstinget, men nogen majoritet udgjorde den ikke. Venstre-gruppens større betydning i Folketinget hang sammen med valgkriterierne for de to ting, idet Landstingets formue- og indtægtskrav hæmmede bondevennernes valg til dette ting.

Udover Venstre-gruppen var der to andre politiske partier repræsenteret på

Rigsdagen. Dels Centrum-gruppen, hvor de nationalliberale holdt til, og Højre-gruppen, der bestod af en blanding af personer fra enevældens embedskorps og enkelte godsejere.

Højre-gruppens politik var rettet mod folkestyret og bondestandens krav om en bedre økonomisk og politisk stilling, og det var derfor sammen med de nationalliberale bondevennerne skulle forsøge at samarbejde. Forholdet led dog under, at de nationalliberale frygtede et bondestyre, og samtidig var der en grundlæggende uenighed i deres opfattelse af begrebet »politik« og hvad den almindelige valgret skulle bruges til. De nationalliberale mente, at valgretten skulle bruges til at vælge landets »bedste mænd«, mens bondevennerne ville bruge den som et middel til at forbedre bondestandens sociale og politiske forhold.

Bondevennernes medlemskab af Rigsdagen betød, at de udover landbopolitikken var tvunget til at tage stilling til sager af en helt anden karakter. 1850'ernes store sag på Rigsdagen var problemet omkring Slesvig-Holsten, og da de øvrige partigrupper havde hver deres politiske bud på en løsning heraf, blev Venstregruppen en vigtig brik i dette spil. Bondevennerne tog aldrig konkret stilling i sagen, men besluttede meget tidligt i 1850'erne at støtte de siddende regeringer uanset disses sammensætning for derved at sikre en rolig udvikling og folkestyrets videre eksistens.⁵

Bondevennernes angst for at miste de nyvundne politiske rettigheder synes lidt overdrevet, når man tager i betragtning, at disse i højere grad skyldtes de nationalliberale end bondevennerne selv. De nationalliberale må have haft en vis interesse i at bevare disse rettigheder. Det offensive element fra bondebevægelsens dage var dermed blevet afløst til fordel for en defensiv holdning, hvor man i stedet for at udvide sine rettigheder stillede sig tilfreds med at bevare de opnåede.

Denne Rigsdagspolitik medførte, at bondevennerne indtil 1854 støttede de Højreorienterede regeringer og disses forsøg på at gennemføre en helstat som en løsning på det Slesvig-Holstenske problem. En støtte der trods forhåbninger ikke blev fulgt op af en modydelse i form af en tvangslov. I 1854 brød så mange af bondevennerne med støttepolitikken p.g.a. Ørsted-regeringens tydelige misbrug heraf, og under ledelse af B. Christensen og J. A. Hansen indledtes et samarbejde med Centrum-gruppen med det formål at styrte regeringen.⁶

I den anledning havde B. Christensen udarbejdet nogle betingelser for et sådant samarbejde, og heraf fremgår, at bondevennerne ønskede at indgå i en koalitionsregering med Centrum-gruppen, og at en tvangslov skulle gennemføres.⁶ Ingen af betingelserne blev opfyldt, idet den nye regering udelukkende var Centrum-orienteret, og ikke ønskede at gennemføre en tvangslov. Støttepolitikken udviklede sig således til de andre partigrupperes ensidige misbrug af bondevennerne, og den viser hvor usikre og famlende sidstnævnte stod på Rigsdagen.

Bruddet i bondevennernes kreds i 1854 svækkede enerepræsentationen af bondestandens interesser på Rigsdagen, og man undgik ikke personlige rivninger, hvorefter den over for Ørsted-regeringen loyale kreds bestående af bl.a. Tscherning blev udelukket fra Venstres Klub.⁷ Splittelsen skyldtes ikke uenighed om-

kring en eventuel afløsningsmåde for fæstevæsenet, idet bondevennernes mål forblev en så omfattende tvangslov som muligt. Det faktum, at Tscherning i 1850 havde udarbejdet et forslag til en forbedring af fæstelovgivningen,⁸ viser, at hans udtræden snarere skyldtes manglende tro på en tvangslovs gennemførelse, end hans manglende interesse for en sådan. Men splittelsen må trods den fortsatte enighed om en afløsningsmåde have præget fæstesagen.

Bondevennernes mærkesag – fæstevæsenets afløsning ved tvang – falder

I overensstemmelse med bondebevægelsens og Bondevennernes Selskabs krav måtte fæstesagen blive en af de vigtigste sager for bondevennerne, efter at de var kommet i Rigsdagen. Sjældent har man da også oplevet en sag, der så ofte som fæstesagen blev indbragt for Rigsdagen, således som det skete i løbet af 1850'erne.

Det første forslag til en afløsning af fæstevæsenet udarbejdede Centrum-repræsentanten Monrad, og det blev indbragt i Folketingets 2. session (1851). Gældende for de mange følgende forslag var derimod, at de opstod i de forskellige udvalg, der blev nedsat i begge ting.

En gennemgang af de mange forslag er formålsløst, og jeg vil i stedet koncentrere mig om de faser, som fæstesagen gennemløb i 1850'erne.

1. fase omfatter de forslag, der kom frem i Folketinget fra 1851–53. Det drejer sig om det førnævnte Monrads forslag, der i den følgende session i et udvalg bestående af repræsentanter fra Centrum- og Venstre-gruppen omarbejdedes til den såkaldte J. E. Larsens betænkning, og som igen i 4. session i et lignende samarbejde omarbejdedes og udkom under betegnelsen B. Christensens forslag.⁹ Fælles for disse forslag var, at fæstevæsenet skulle afløses ved tvang, og at fæsteren i de fleste forslag skulle tildeles en kvotadel af den sum, hans fæstested var vurderet til. I de mange omarbejdelser bevarede således principperne tvang og fæsterens ret til en vis erstatning.

Men dette blev ændret under 2. fase, hvor B. Christensen i 5. session (1853/54) forsøgte at få det i Folketingets 4. session vedtagne forslag gennemført i Landstinget. Tinget udarbejdede her i et udvalg bestående af lige mange personer fra hvert parti et forslag, hvori man kun accepterede tvang ved fæsteledighed, dvs. ved en fæsters død, og at tvangen kun kunne gøres gældende over for dele af fæstegodset. Forslaget var deprimerende for bondevennerne, og det viser hvor forskellige holdningerne var i de to ting. Et vedtaget forslag i Folketinget havde ikke virket som en pression mod Landstinget, dertil havde den godsejervenlige kreds for stor magt.

7. session, der udgør 3. fase (1855/56), var den periode, hvor en tvangslov var nærmest vedtagelse. Her opnåedes, hvad ikke var opnået før, nemlig en overenskomst mellem Rigsdagens tre partigrupper. Overenskomstforslaget indeholdt et moderat tvangsindgreb, samt en mindre erstatning til fæsterne. Udkastet var mindre omfattende end 1. fases udkast, men bondevennerne accepterede det, fordi

Landstinget i det hele taget var gået med til en tvangslov. Protester fra godsejerstanden fik dog godsejerrepræsentanten Tutein på andre tanker, hvorefter han trak sin støtte til forslaget tilbage. Dette fik dog ingen større betydning, idet regeringen havde sikret dets fald ved på et tidligere tidspunkt at have afvist det.¹⁰

4. fase omfatter 8., 9. og 10. session (1856/59) i Folketinget og Landstinget, og kan kort beskrives som den periode, hvor alle efter 7. session havde opgivet at nå frem til en løsning, Bondevennerne indbragte i hver session det såkaldte B. Christensenske forslag fra 4. session, og hver gang forkastede Landstinget det, og vedtog i stedet en motiveret dagsorden, ifølge hvilken man overlod det til regeringen at udarbejde et lovforslag, hvilket var det samme som at afvise sagen, når man tager regeringens holdning i betragtning. Regeringens egenmægtige afvisning af Rigsdagens overenskomst i 1856 medførte for en kort tid en reaktion i Landstinget, der i den anledning følte sin autoritet svækket. Således var tinget i 8. session lige ved at afvise sin motiverede dagsorden, der skulle standse tvangsforslaget.¹¹ Men allerede i 9. session havde tinget overvundet regeringens anslag mod dets beslutningsdygtighed, og den motiverede dagsorden blev næsten enstemmigt vedtaget.¹² Folketinget vedtog endnu engang Christensens forslag i 8. session, men herefter voksede modstanden i dette ting, fordi man efterhånden erkendte, at sagen var uigennemførlig p.g.a. regeringens og Landstingets holdning.

Bondevennerne opgav så deres bestræbelser på at gennemføre en tvangslov, og indbragte selv i 11. session (1859/60) et forslag, der skulle forbedre den eksisterende fæstelovgivning. 5. fase udtrykker dermed bondevennernes opgivelse af sagen.

1850'ernes mange bestræbelser på at opnå en tvangslov endte således med fæsteforbedringsloven af 1861, hvis bestemmelser i sig selv var et tilbageskridt i forhold til bondevennernes udkast fra 11. session.

Nederlaget var totalt.

Hvad foretog bondevennerne sig på Rigsdagen for at fremme en lov om fæstevæsenets afløsning ved tvang?

Bondevennerne som forslagsstillere og medlemmer af udvalgsarbejde

Fæstesagen var vigtig for bondestandens økonomiske og politiske udvikling og hang i den grad sammen med bondevennernes politiske berettigelse, at selv om disse tidligt mistede håbet om gennemførelse af en tvangslov,¹³ så kunne de af politiske grunde føle sig tvunget til at fortsætte deres bestræbelser. Spørgsmålet er, på hvilken måde forsøgte bondevennerne at opfylde det for dem og bondestanden så betydningsfulde krav, og som altså ikke lykkedes.

Når man tager bondevennernes tidligere aggressive fremtoning i betragtning, lovede deres entré på Rigsdagen en aktiv og udfarende politik. Det var derfor mod al forventning, at B. Christensen, daværende formand for Bondevennernes Selskab, i 1849 udtalte, at bondevennerne ikke ønskede at udarbejde og fremlægge et

forslag til en tvungen afløsning af fæstevæsenet.¹⁴ Dette blev af modstanderne fortolket således, at bondevennerne ikke kunne udarbejde et sådant lovforslag.¹⁵ Sandheden er nok snarere, at bondevennerne ikke ønskede at lægge sig for fast på et specificeret forslag, som det efter en afvisning fra dele af Rigsdagen ville være svært at arbejde videre på.

Bondevennernes afventende holdning viser, at de må have troet på et samarbejde med Centrum-gruppen i denne sag, men det holdt hårdt. Først i 2. session kom der fra denne gruppe et forslag, som bondevennerne udtrykte stor utilfredshed med,¹⁶ og som har fået dem til at tvivle på samarbejdet.

Efter dette forslags fremkomst fulgte så rækken af sessioner, hvor bondevennerne indbragte den foregående sessions udvalgsarbejde/betænkning som et lovforslag, en debat fulgte, et udvalg blev nedsat og et nyt forslag udarbejdet. Denne traditionelle fremgangsmåde fandt sted i begge ting, dog fremlagde bondevennerne først forslagene i Folketinget, hvor man p.g.a. dets sammensætning kunne forvente den største støtte. De forslag, der her blev vedtaget, blev så indbragt for Landstinget, hvor bondevennerne håbede, at vedtagelsen ville virke som en pression. Hvad den dog ikke gjorde.

Lige så traditionel som fremgangsmåden var bondevennernes valg af forslagsstiller. Således var B. Christensen forslagsstiller i landstinget, og J. A. Hansen var det i Folketinget. I begyndelsen af 1850'erne havde Tscherning haft dette hverv, men efter 4. session blev det overtaget af de to andre bondevenner, og først i 11. session stod Tscherning igen som forslagsstiller, og denne gang af et fæsteforbedringsforslag. Årsager til pausen skal dels søges i splittelsen, der efter 1854 delvis isolerede Tscherning, dels i det utroværdige det var med en forslagsstiller af en tvangslov, der så åbenlyst som Tscherning havde talt for en forbedring af fæstelovgivningen. Tscherning var ikke imod en tvangslov, og han deltog lige så aktivt i debatterne som de øvrige bondevenner. Hans engagement har været af stor betydning, idet han var den mest respekterede og veltalende i bondevennernes kreds.

Fæstesagen var på dagsordenen i stort set hver session, og det blev en lang og efterhånden triviel politisk kamp, hvor bondevennernes aktiviteter kun omfattede de ovenfor beskrevne og i alt for høj grad centreret omkring personerne B. Christensen, J. A. Hansen og Tscherning. Bondevennerne forsøgte på ingen måde at udnytte deres magt på Rigsdagen, og ej heller deres store vælgerbasis, men førte en afventende og defensiv politik, der ikke fremmede fæstesagen.

Fæstesagens nederlag indrømmede bondevennerne klart i 11. session ved at indbringe et fæsteforbedringsforslag, men allerede på et tidligere tidspunkt viste de, at de havde mistet ethvert håb om en generel tvangslov, ved at fremsætte forslag, der havde til hensigt at afløse enkelte områder af fæstevæsenet. Dette var en fremgangsmåde B. Christensen ellers havde afvist under 1. session,¹⁷ men alligevel fremsatte han i 2. session et forslag til afhændelse af statens fæstegods,¹⁸ og senere fulgte flere forslag af samme art.¹⁹

Bondevennerne undergravede således deres eget krav om en generel tvangslov,

og det må sammen med deres øvrige afventende aktiviteter karakteriseres som bestræbelser, der på ingen møde var hensigtsmæssige, når det drejede sig om at overvinde de mange og økonomisk stærke modstandere fæstesagen havde, især inden for Højre-gruppen.

Bondevennerne indordner sig Centrum-gruppens holdning og argumentation i fæstesagen

Fæstesagen var ikke kun et spørgsmål om bondevennernes aktiviteter, men også et spørgsmål om at samarbejde med de andre partier for at opnå et flertal for en tvangslov. Centrum-gruppen var umiddelbart det parti, bondevennerne kunne forvente støtte fra, og det var også det de først og fremmest henvendte sig til. Samarbejdet blev dog ikke uden problemer, hvilket kom til udtryk på forskellig måde.

Fæstesagen var for bondevennerne et spørgsmål om at ændre jordpolitikken, således at fæstebondestandens overgang til selvejendom blev påbudt ved lov, samt at overgangen skulle ske på vilkår, fæsteren kunne overkomme, og helst så let som muligt. Sagen berørte dermed principperne tvang, dvs. hvorvidt en ekspropriation var acceptabel, og erstatning, hvor diskussionen især drejede sig om, hvem der havde ejendomsret over fæstegodset.

Det var netop omkring disse to principper, at tilhængere og modstandere af en tvangslov byggede deres juridiske argumentation op. En af de vigtigste og mest betydningsfulde redegørelser omkring fæstevæsenet og en eventuel afløsning fremkom i 1852 og var udarbejdet af Centrum-gruppens J. E. Larsen.²⁰ Hans tanker omkring en tvangs afløsning blev accepteret af store dele af hans partigruppe og af de fleste bondevenner.²¹

Omkring tvangen:

I redegørelsen forsvares *tvangsprincippet* ud fra § 87 i Grundloven, ifølge hvilken hensynet til det almene vel berettiger til en ekspropriation, med andre ord fæsteforholdets ophør ved lov.²² Bondevennerne accepterede ekspropriationsparagraffen som det juridiske grundlag for en tvangs afløsning, og de påpegede ofte, hvor nødvendig en sådan lov var for alle. Deres argumentation tog for en stor del udgangspunkt i sociale og økonomiske betragtninger,²³ hvilket var i overensstemmelse med bondevennernes interesser og holdning. Det er derimod påfaldende, at mange af de argumenter, der skulle påpege det retfærdige i en tvangslov, var af en mere overordnet og ideologisk karakter. Udtalelser som: en tvangslov var nødvendig, hvis mellemstanden skulle styrkes,²⁴ hvilket ville forøge statens skatteindtægt;²⁵ at fæstevæsenet ikke harmonerede med den borgerlige udvikling, der var for et folk af frie borgere.²⁶ Argumenter af denne karakter blev især fremsat af B. Christensen og Tscherning, og de viser bondevennernes forsøg på at nærme sig Centrum-gruppen at appellere til den ved at benytte argumenter, der i sin ideologiske form hørte hjemme i Centrum-gruppen og ikke i Venstre-gruppen.

Omkring ejendomsretten:

Denne tendens til at appellere til Centrum-gruppen kom endnu tydeligere frem

omkring *ejendomsretsproblemet*. Ligeledes her udgjorde J. E. Larsens Betænkning grundlaget for bondevennernes argumentation.

I betænkningen beskrives hvorledes staten gennem tiderne har reguleret godsejernes rettigheder i forhold til fæstegodset, og derfor besidder en vis medejendomsret over det. Medejendomsretten bemyndiger staten til dels at kræve fæstevæsenet afløst ved tvang, dels at overdrage sin medejendomsret til fæstebondestanden.²⁷ Betænkningen opererer således med et delt ejendomsretsbegreb; hvor både gods-ejer og stat har del i fæstegodset.

Denne juridiske forklaring overtog bondevennerne i deres argumentation, og de opgav således deres tidligere holdning, ifølge hvilken fæsterne – og ikke som i betænkningen staten – havde en medejendomsret over fæstegodset.²⁸ Hvorvidt fæstebondestanden overtog statens medejendomsret eller selv havde denne ret gav ikke de store indholdsmæssige forskelle. Men principielt udtrykker bondevennernes opgivelse af fæsternes medejendomsret, at de forlod deres tidligere offensive position til fordel for en defensiv ved at acceptere den i Centrum-gruppen udviklede idé.

Bondevennernes tendens til at indordne principperne i deres argumentation under den af J. E. Larsen udarbejdede betænkning skyldtes, at man samtidig med tvangen ønskede at sikre, at overtagelseskriterierne ikke ville tvinge den danske fæstebondestand til at forlade dens fæstesteder. Begge momenter skulle tilgodeses, og da de i princippet blev det i J. E. Larsens betænkning, opgav bondevennerne p.g.a. stor modstand deres egne krav, og indordnede sig Centrum-gruppens argumentation.

Alligevel udtrykker bondevennernes tilpasningspolitik en usikkerhed og uselvstændighed, der i det hele karakteriserer deres bestræbelser omkring fæstesagen på Rigsdagen. Bondevennernes problem på Rigsdagen var, at de her kom i berøring med grupper, de aldrig havde været i kontakt med tidligere. Her tænkes først og fremmest på Centrum-gruppen, der, skønt den ikke udgjorde nogen majoritet, dannede den offentlige mening både i og uden for tingene. De nationalliberale var som regel højt uddannede folk, og de kunne derfor tillade sig en stor interesse i de mere overordnede politiske problemer, og ignorere selve det økonomiske liv. For dem var den humanistiske dannelse og kultur et mål i sig selv, hvorfor de måtte stå i et vist modsætningsforhold til de mere socialt og økonomisk interesserede bondevenner. Som bærere af de nationalliberale tanker, der førte til det konstitutionelle systems indførelse i 1840'erne, stod denne gruppe endnu stærkt i 1850'erne, og gennemsvævede i den grad Rigsdagens holdninger og normer, at det, som debatten omkring fæstesagen viser, var svært at udforme en argumentation uafhængigt af denne gruppe.

Følgerne af denne indordningspolitik

Bondevennernes samarbejde med Centrum-gruppen om en løsning af fæstesagen udviklede sig nærmest katastrofalt, og fik store konsekvenser for bondevennerne.

De forslag, der opstod i 1850'ernes udvalg, fjernede sig mere og mere fra de

Den grundlovgivende rigsforsamling, maleri af Constantin Hansen (Frederiksborg slot) Lennart Larsen fot.

ønsker bondevennerne havde til en tvangslov, således som det tidligere er påpeget. (Jvf. afsnittet om fæstesagens nederlag). Dette skete til trods for, at forholdet mellem partigrupperne i udvalgene ikke ændrede sig nævneværdigt.²⁹ Da forslagene samtidigt i stort set alle udvalg var udarbejdet af repræsentanter fra Centrum- og Venstre-gruppen, kan man konkludere, at den negative udvikling i forslagene skyldtes indrømmelser fra Venstre-repræsentanterne. Bondevennerne har for at opnå støtte i en for dem meget vigtig sag, løbende givet indrømmelser til Centrum-gruppen, der med sine mange demagogiske talenter har stået stærkt i de enkelte udvalg. Bondevennerne gav således indrømmelser i 3. session i Folketinget, hvor man udarbejdede det såkaldte B. Christensenske forslag, hvori man motiverede den frivillige afløsning fremfor kun at bruge tvang som middel til en afløsning.³⁰ Det var netop hvad J. A. Hansen tidligere havde udtalt sig stærkt imod, fordi godsejerne herefter ville kunne bestemme fæsterens overtagelsesvilkår, samtidig med at afløsningen ville skride langsommere frem.³¹

En anden vigtig indrømmelse blev givet omkring tvangslovens eventuelle betydning for fæstehusmændene. Bondevennerne havde tidligt påpeget, at en tvangslov skulle omfatte alle former for fæstegods, gårde som huse.³² J. E. Larsens betænkning omfattede kun en afløsning for gårde, hvorefter man uofficielt på Venstres Klub bestemte, at man ikke ville kæmpe for at få inddraget fæstehusmændene p.g.a. modstanden.³³ Bondevennerne opgav dermed husmændene, og lod sig indfange af modstandernes forsøg på at spille bondestandens parter ud mod hinanden. Når man tager i betragtning at sagen ikke mundede ud i nogen tvangslov, var det en alt for stor indrømmelse at give, idet den ødelagde bondevennernes forhold

til husmændene. Episoden viser tydeligt bondevennernes mangel på politisk taktik og kløgtighed.

Samarbejdet med Centrum-gruppen resulterede i indrømmelser i begge ting, men hvor en indrømmelse i Folketinget normalt blev fulgt op af en midlertidig støtte fra de nationalliberale, medførte samarbejdet i Landstingets udvalg, at Venstre-gruppens repræsentanter blev splittet. Centrum-gruppens stærke position i Landstinget forårsagede således, at B. Christensen i 5. sessions udvalg kom i mindretal, mens hans to kolleger Thalbitzer og Leuning gik sammen med de øvrige repræsentanter.³⁴ Ligeledes i 8. og 9. session lykkedes det ikke bondevennerne at holde sammen på de personer, som man forventede ville støtte en tvangslov. I 8. session fremlagde enkelte repræsentanter fra Venstre-gruppen sammen med andre medlemmer af Landstinget en motiveret dagsorden, hvis vedtagelse i realiteten var det samme som at standse sagens gang.³⁵ I 9. session var det bondevennen J. Christensen, der faldt fra, da han accepterede en dagsorden parallel til den i 8. session.³⁶

Samarbejdet med Centrum-gruppen var ikke udtryk for en gensidig udveksling af de to partigrupperes krav, idet bondevennerne for åbenlyst var rede til at give indrømmelser og indpasse sig Centrum-gruppens krav, for derigennem at opnå en støtte til en tvangslov. Sammen kunne de to partigrupper gennemtrumfe en lov, men dette skete ikke, fordi Centrum-gruppen helst så en overenskomst mellem de to parter – bondevennerne og godsejerne. Dette forklarer, hvorfor fæstesagen blev trukket i langdrag, og det illustrerer med al tydelighed, hvilket ødelæggende samarbejde bondevennerne indgik i, når man tager Højre-gruppens ret konsekvente modstand mod en tvangslov i betragtning.

Hvorvidt en mere aggressiv politik ville have givet et andet resultat er nok tvivlsomt, når man tænker på godsejernes økonomiske interesser i sagen. Men bondevennernes defensive og opgivende holdning, hvor man i alt for høj grad inddrog Centrum-gruppen og forsøgte at gøre den medansvarlig, fremmede ikke nogen løsning af fæstesagen og slet ikke på bondevennernes præmisser.

Sagen var således dømt til at mislykkes på forhånd.

Hvilken betydning fik fæstesagens forløb for bondevennernes forhold til deres vælgerskare – bondestanden?

Bondevennernes udemokratiske greb om formidlingen til bondestanden

For at besvare det ovenstående spørgsmål vil det være relevant først at undersøge hvorledes kontakten mellem de to parter fandt sted.

Her viser det sig, at bondevennernes medlemskab af Rigsdagen ikke nævneværdigt havde ændret på formidlingens form. Bondevennernes kontakter skete fortsat gennem de kanaler, man havde oprettet i bondebevægelsens tid, dvs. Bondevennernes Selskab og aviserne *Almuevennen* (fra 1856 under navnet *Morgenposten*) for øerne og *Nørrejydske Tidende for Jylland*.

Nogen ændring var heller ikke at spore, når man ser på hvem der besatte de

ledende poster inden for formidlingsinstanserne. Det var stadig personer som B. Christensen, Tscherning, J. A. Hansen og G. Winther.

Formanden for Bondevennernes Selskab i 1850'erne hed således B. Christensen, og i dets bestyrelse sad J. A. Hansen og Tscherning, der dog efter splittelsen meldte sig ud.³⁷ Bondevennerne sikrede deres indflydelse ved at bestyrelsen selv udvalgte selskabets ledelse, og på den måde berøvede medlemmerne den demokratiske ret, som bondevennerne ellers selv havde kæmpet for på Rigsdagen. J. A. Hansen udstrakte i sin egenskab af redaktør for *Almuevennen* sin indflydelse til pressen, hvad ligeledes en anden kendt bondeven G. Winther gjorde v.h.a. *Nørre-jydske Tidende*, som han var redaktør af.

Ledelsen var dermed centreret om nogle enkelte personer, som havde den fulde magt over al formidling til bondestanden gennem presse og selskab. Denne personificerede magt blev klart formuleret af J. A. Hansen i 1852, hvor han under opgøret med en tidligere ven Gleerup udtalte: at

»Partiet er hvor dets Førere er«.³⁸

Som redaktør var J. A. Hansen ej heller bleg for at drive hetz mod alle anderledes tænkende, også inden for egne rækker. Hans stærke engagement i bondesagen, herunder især fæstesagen, førte i hans avis til ikke få angreb på den godsejer, der i praksis misbrugte fæstelovgivningen til egen fordel.³⁹

Hvad bondestanden fik at vide om fæstesagen

Fæstesagen blev formidlet på mange måder. I *Almuevennen* kunne man bl.a. læse de såkaldte propagandaartikler, hvor man i stærke vendinger overbeviste bondestanden om det retfærdige i en tvangslov. I disse artikler slog J. A. Hansen fast, at bondestanden havde ret til en tvangslov, og at den pris fæsteren skulle betale ved overtagelsen af sit fæstested, skulle reduceres i forhold til den pris, han betalte nu.⁴⁰ For at understrege nødvendigheden af en tvangslov beskrev avisen i et meget detaljeret og følelsesladet sprog de forfærdelige vilkår bondestanden levede under, og godsejernes grove og hensynsløse udnyttelse af den.⁴¹

Det er givet, at kapitaliseringen af det danske landbrug øgede interessen for at udnytte jorden i en helt anden målestok end før, og at dette har virket ind på fæstebondestandens forhold er ligeledes meget sandsynligt, selv om det er uvist i hvilken grad, det er sket. Det øgede pres kunne vise sig ved, at godsejerne forhøjede fæsternes afgifter, og at de, hvad man har eksempler på, overlod fæstestedet til den højstbydende fæster,⁴² og derved ignorerede den traditionelle farsøn overtagelse. Alligevel må man nok sige, at *Almuevennen*'s beskrivelser i for høj grad hæftede sig ved de mest ekstreme tilfælde. Bondevennerne kom derved i den J. A. Hansenske lidenskabelige form til at skrue nogle forventninger i vejret hos bondestanden om, hvorledes de som rigsdagsmedlemmer nok skulle »ordne« den danske godsejerstand.

Denne formidlingsform gjorde det ikke lettere for bondevennerne at indrømme de rent faktiske nederlag på Rigsdagen omkring fæstesagen. Hvorledes denne formidling skete, belyses bedst gennem de to bondeaviser, hvoraf *Almuevennen* i

denne sammenhæng er den vigtigste, fordi den henvendte sig til de mere udprægede fæsteegne på Øerne.⁴³

Begge aviser havde et ret højt informationsniveau omkring fæstesagen, både når det drejede sig om at gengive Rigsdagens debatter og de udarbejdede betænkninger fra den løbende publicerede Rigsdagstidende.

Derimod undlod bondevennerne stort set at kommentere og vurdere fæstesagens udvikling på Rigsdagen, hvilket i en mere forståelig form end Rigsdagstidendes sprog skulle have informeret bondestanden om sagens negative udvikling. Det kan dog ikke forundre, at bondevennerne søgte at dække over, at det ikke lykkedes dem at gennemføre et af deres vigtigste mål. Men at det lykkedes dem i så mange år at undgå enhver større omtale af nederlaget, kan kun forklares ved ledelsens magt over samtlige formidlingsinstanser.

Af og til fremkom enkelte udtalelser i aviserne om fæstesagens kedelige udvikling, men karakteristisk for disse var, at de ikke fremstod i store typer, men blev lempet ind ad bagvejen. Man skrev aldrig, at fæstesagen var umulig at gennemføre, men man påpegede, at tiden ikke var moden. Således udtalte bestyrelsen for Bondevennernes Selskab i 1851, at sagen havde et stykke vej igen, og at der skulle kæmpes, hvis den skulle vindes.⁴⁴ Samme tendens kom til udtryk i Tschernings udtalelse i 1852, hvor han sagde, at fæsteloven ikke var lige om hjørnet.⁴⁵

Bondevennernes tro på en tvangslov var altså dalende allerede omkring 1851/52, og det var i denne periode, de indledte deres overordnede rigsdagsstrategi – at støtte de siddende regeringer. Denne støttopolitik fik stor betydning i formidlingen, idet det storpolitiske problem omkring Slesvig-Holsten blev opprioriteret, og fæstesagen efterhånden gled mere i baggrunden. Dette sås især omkring valgene i 1853, hvor Almuevennen opfordrede bondestanden til at vælge kandidater, der først og fremmest var positivt indstillet over for de siddende regeringer, og først bagefter vurdere deres holdning til fæstesagen.⁴⁶ I 1854, efter at bondevennerne havde indledt deres samarbejde med Centrum-gruppen, blev det storpolitiske problem ligeledes omtalt som det væsentligste punkt.⁴⁷

Denne opprioritering af udenrigspolitikken, især i Almuevennen, var ikke relevant stof i en avis, hvis læserskare havde helt andre problemer. Bondevennernes interesse for udenrigspolitikken viser måske tydeligere end meget andet, i hvilken grad de var blevet fanget af Rigsdagens andre politiske problemer, således som især de nationalliberale så dem. Men en forklaring på, hvorfor bondevennerne i den grad kunne blive politisk afsporede og undlade at fortælle den fulde sandhed om fæstesagens gang på Rigsdagen, må være deres greb om formidlingen. Hermed hindrede man den frugtbare forbindelse til bondestanden, der ellers kunne have været af stor betydning efter Rigsdagens indførelse.

Bondestanden udtrykker en stigende mistillid til bondevennerne

Bondevennernes ledelsesprincip hindrede dem således i at få den fulde forståelse for, hvad der rørte sig i bondestanden, hvorfor utilfredsheden der opstod i 1850'erne i begyndelsen var ubemærket.

Den europæiske Nødvendighed.

Bondevennen: Seer du den Kjæmpe?

Bonden: Nei.

Bondevennen: Hvad. Er du blind? See kun ret. Det er jo den europæiske Nødvendighed.

Bonden: Jøsses Jo. Nu seer jeg ham, det er en allerhelvedes Karl.

Forklaring: Den europæiske nødvendighed var Højre-gruppens løsning på Slesvig-Holsten-problemet.

Bondestandens utilfredshed med bondevennerne kom dog efterhånden til udtryk på flere måder, selv om den menige bonde kun sjældent udtrykte sig politisk. Således finder man i bondeaviserne enkelte kritiske udtalelser, der slap igennem trods bondevennernes magt til at bestemme og udvælge nyhedsstoffet.

Kritikken gik bl.a. på, at fæstehusmændene ønskede at udvide deres jordlodder,⁴⁸ og at de på lige fod med fæstegårdmændene ville indgå i en eventuel tvangslov.⁴⁹ Mange husmænd følte overhovedet ikke, at bondevennerne repræsenterede deres interesser på Rigsdagen.⁵⁰ Andre kritiserede bondevennerne for deres store interesse for det storpolitiske problem, hvorved fæstesagen i alt for høj grad blev sat i baggrunden.⁵¹ Det vigtigste for bondevennerne måtte være at gennemføre landboreformer, herunder især fæstevæsenets afløsning ved tvang.⁵²

Problemet med disse sporadiske udtalelser er, i hvilket omfang de udtrykker en generel utilfredshed i bondestanden. Deres blotte eksistens vidner dog om en utilfredshed, der var så omfattende, at det ville have været farligt for bondevennerne at skjule den.

Samtidig med utilfredsheden viste der sig en voksende passivitet i bondestanden. Bondevennernes direkte kontakter med bondestanden var dalet efter deres medlemskab af Rigsdagen, og da bondevennerne i 1855 arrangerede store møder rundt på Øerne, viste bondestanden kun lidt interesse, ihvertfald var mødedeltagelsen meget lille.⁵³

Endnu et tegn på den stadig mindre kontakt mellem de to parter var det faldende antal af petitioner. En petition var en skrivelse til Rigsdagen, som udarbejdedes på lokalt plan, og hvori man f.eks. krævede fæstevæsenet afløst ved tvang, og som derefter blev underskrevet af et så stort antal mennesker som muligt. En petition fungerede dermed som bondestandens pres på Rigsdagen, og ydede samtidig bondevennerne moralsk støtte. Som tvangsloven udeblev faldt antallet af petitioner omkring fæstesagen, og af samme grund ophørte landboforeningerne med at udforme personlige adresser, hvori man takkede de ledende bondevenner for deres rigsdagsarbejde. Noget at takke for var der jo ikke.

Utilfredshed og passivitet anedes således over hele linjen, og hvor omfattende disse fænomener var, kan for en stor del udledes af, hvorledes bondevennernes formidlingsinstanser udviklede sig i løbet af 1850'erne.

Bondevennernes Selskab fra 1846 var et forsøg på at organisere bondebevægelsen på Øerne, og mere udbredt blev selskabet heller ikke i 1850'erne. Dets medlemstal blev i 1851 opgivet til at være 16.000,⁵⁵ og i 1855 var det faldet til 9.000.⁵⁶ Så uanset avisens tendens til propagandamæssige overdrivelser var der tale om et reelt og ret stort fald i selskabets medlemstal. Denne nedgang forsøgte man at standse allerede fra 1853, ved at opfordre bondestanden til at støtte selskabet og dermed sikre dets videre eksistens.⁵⁷ Selskabet nåede dog aldrig samme omfang, som det havde i 1851.

Den svigtende interesse bondestanden viste for dens egen organisation, viste den ligeledes for bondeaviserne. Både Almuevennen og Nørrejydske Tidende indskrænkede i løbet af 1850'erne deres udgivelse, og selv om nedgangen her skete senere end i Bondevennernes Selskab, begyndte f.eks. Almuevennen i 1859 at udkomme tre gange om ugen mod før dagligt. Nørrejydske Tidendes nedgang satte endnu tidligere ind, idet den fra at udkomme to gange ugentligt i 1853 begyndte at udkomme en gang ugentligt. Hvorvidt Almuevennens nedgang reelt fandt sted før 1859, er vanskeligt at afgøre, idet oplagstallet er ukendt. Muligvis har avisens omlægning i 1852 fra udpræget landboavis til en blandet landbo/borgeravis betydet, at man ved at henvende sig til andre grupper i samfundet har kunnet opretholde den daglige udgivelse indtil 1859.

Den manglende interesse eller utilfredshed med bondeaviserne må alligevel forundre. Tager man bondestandens politiske udvikling i betragtning må der have eksisteret et fortsat behov for nyheder og informationer i bondestanden, men behovet har altså ikke kunnet dækkes ved bondeaviserne.

Mistillid som en følge af fæstesagens forløb

Hvad skyldtes den kløft, der således opstod i 1850'erne mellem bondeven og

bondestand? Ovennævnte udtalelser kunne tyde på, at der herskede utilfredshed med den måde, hvorpå bondevennerne behandlede fæstesagen. Dette understreges af nedgangen i Bondevennernes Selskab, hvis grundlæggelse og hele eksistens nøje kan kædes sammen med fæstesagen. Det var for mange bønder ubegribeligt, at en så vigtig sag forblev resultatløs, og at bondevennerne i den grad lod sig rive med af det storpolitiske problem. Dele af bondestanden havde haft store forventninger til bondevennerne og deres arbejde omkring fæstesagen; forventninger som bondevennerne selv havde været med til at skrue op for, og som nu da de ikke blev indfriet gjorde bondestandens skuffelse des større.

Mistillid som en følge af bondestandens forskellige interesser

I udtalelserne kommer ligeledes et andet problem til udtryk, nemlig at fæstegårdmændene og fæstehusmændene havde forskellige vilkår, og dermed også forskellige interesser. Fra gammel tid havde man opereret med en stor bondeklasse, benævnt almuen, men Landboreformerne ændrede denne enhed ved at indføre en klar skillelinje mellem gårdmænd og husmænd ved 1 tdr. hrtk. Denne juridiske deling af almuen blev fulgt op af et bevidst ønske om at styrke gårdmandsklassen, hvorfor man nøje bestemte dens fæsterettigheder og fæsteforpligtelser, mens husmandsklassen i denne sammenhæng blev forbigået, og tildelt rollen som løs arbejdskraftreserve for godsejere og større selvejere. Husmændenes største interesse måtte derfor være at få tildelt større jordlodder, hvorpå de kunne ernære sig og deres familie. De ønskede jord, som dels skulle komme fra godsejerne, men også fra dele af gårdmandsstanden.

De to klassers jordpolitiske interesser kunne derfor ikke være ens, selv om benævnelsen almuen umiddelbart slørede dette. Bondevennerne ønskede ligeledes at ignorere denne klasseforskel for dermed at kunne stå som almuens repræsentant – derfor Almuevennen.

I fæstesagen kom denne klasseforskel dog tydeligt frem, idet modstanderne af en tvangslov vidste at spille på den. Således opgav bondevennerne deres krav om, at en tvangslov skulle omfatte alle former for fæstegods, fordi der var en ret stor modstand mod dette punkt. Bondevennerne varetog herefter kun gårdmandsstandens interesser, hvorfor det ikke kan undre, at fæstehusmændene mistede tilliden til dem.

Svagheder i 1850'ernes bondeorganisation

Den generelle utilfredshed med fæstesagens forløb og bondevennernes manglende varetagelse af husmændenes interesser forklarer for en stor del den voksende kløft. Men den mindre kontakt mellem bondeven og bondestand var også en følge af en omsiggribende passivitet i bondestanden. En passivitet der skyldtes, at bondebevægelsens periferiområder hurtigt faldt fra, efterhånden som bondesagen blev mindre omtalt og dermed mindre markant. Samt at bondestandens behov for organisering faldt, efter at dens vilkår blev forbedrede i løbet af 1850'erne.

Perioden var karakteriseret ved en stigende arbejdsdeling med England omkring danske landbrugsvarer og engelske færdigfabrikerede varer. Der var gode

afsætningsmuligheder som følge af befolkningstilvækst og byernes ekspansion under industrialiseringen. Korn og animalske produkter kunne let afsættes til både ind- og udland. Der skete teknologiske forbedringer, hvad især kom godsejerne og de større selvejere til gode. Det var en god periode også for bondestanden, der forbedrede sin produktion i den grad det økonomisk var muligt.

De økonomiske forbedringer tilfredsstillede store dele af bondestanden, og da det samtidig lykkedes bondevennerne at få gennemført nogle vigtige landboreformer, følte mange ikke samme behov for en organisering som i 1840'erne. Blandt de vigtige forordninger kan nævnes indførelsen af den almindelige værnepligt, hartkornets egalisering og den frivillige afløsning af hoveri og korntienden. Man kan om udviklingen i 1850'erne groft konkludere, at bondevennernes iværksættelse af reformer førte til en passivisering af de dele af bondestanden, som reformerne vedrørte.

Denne nærmest selvmorderiske udvikling viser, at bondestandens behov for organisering i alt for høj grad hang sammen med dens uindfriede mål. Det var Bondevennernes Selskabs svaghed, at det var en paraplyorganisation – en blanding af alles mere eller mindre modstridende interesser –, samtidig med at selskabet havde meget konkrete krav, der kunne løses inden for en afgrænset periode, hvad de også blev ifølge selskabets egne udtalelser.⁵⁸

Den stigende fæsteafløsning og de efterhånden mange selvejere har ligeledes fået interessen for fæstesagen til at dale. Fæstevæsenet var stadig et udbredt fænomen i 1850, og omfattede ca. 30% af det samlede landbrugsareal.⁵⁹ En samlet tvangslov lykkedes det som bekendt ikke bondevennerne at få gennemført, men på Rigsdagen var der så megen stemning for en afløsning, at man kunne enes om at afløse den del af fæstegodset, hvorover staten havde visse rettigheder.⁶⁰ Det private fæstegods under godsejerne blev ifølge princippet om den frie ejendomsret ikke rørt, men ligeledes her skred afløsningen frem. I 1861 var fæstevæsenets udbredelse således faldet med $\frac{1}{3}$ og udgjorde nu således ca. 20% af det samlede landbrugsareal.⁶¹

Den løbende overgang til selvejendom i 1850'erne har, til trods for at den skete i et langsomt tempo, stillet mange bønder tilfreds.

Man kan således konkludere, at bondestandens uhomogene sammensætning gjorde det vanskeligt for bondevennerne at tilfredsstille alle parter. De dele af bondestanden, der virkelig ønskede en tvangslov, skuffedes over, at det ikke lykkedes bondevennerne at gennemføre en sådan. Andre dele af bondestanden stillede sig p.g.a. den økonomiske og reformmæssige udvikling tilfreds, og havde derfor ikke videre behov for en organisering. De har muligvis følt, at bondevennerne gjorde fæstesagen til et større problem, end de selv følte, at den var.

Følgen af denne kløft mellem bondevennerne og dele af bondestanden var, at den slog tilbage på bondevennerne og deres arbejde på Rigsdagen. Den manglende opbakning gjorde bondevennerne svage og usikre i deres stilling, og konkret viste den sig ved, at de ikke blev valgt til Rigsdagen.⁶²

Bondevennernes usikre position og den løbende afløsning af fæstevæsenet med-

virkede således til at svække bondevennernes bestræbelser på at gennemføre en tvangs afløsning.

Sammenfattende bemærkninger

Kravet om fæstevæsenets afløsning ved tvang var opstået i 1830'ernes og 1840'ernes bondebevægelse, og blev efter organiseringen i Bondevennernes Selskab betragtet som bondevennernes vigtigste sag. Indførelsen af den folkevalgte Rigsdag ændrede bondevennernes politiske situation. De var nu medlemmer af Rigsdagen, overvejende valgt af bondestanden, der til gengæld forventede, at dens krav blev indfriet. Medlemskabet af Rigsdagen betød også, at den snævre interesse for landbopolitik måtte udvides til at omfatte almene politiske emner, og at bondevennerne måtte indgå i et vist samarbejde med de øvrige partigrupper om en fælles politik.

Fæstesagen blev gang på gang taget op i Rigsdagen, men trods bondevennernes mange bestræbelser fjernede sagen sig mere og mere bort fra de mål, de havde i en tvangslov. Et nederlag havde muligvis været uundgåeligt under alle omstændigheder p.g.a. godsejernes stærke modstand, men bondevennernes bestræbelser var samtidig ikke hensigtsmæssige.

Bondevennernes overordnede rigsdagsstrategi udtrykte snarere en angst for at miste de opnåede rettigheder, end et ønske om at opnå flere. Bondevennerne fremstod således på Rigsdagen i rollen som »de eneste ansvarsbevidste forsvarere af Grundloven«, og støttede konsekvent de forskellige regeringer, hvorfra de ikke kunne forvente nogen modydelse i form af en tvangslov.

Samme defensive politik viste sig omkring fæstesagen. De mange ensformige bestræbelser udtrykker bondevennernes manglende tro på egen styrke og sagens gennemførlighed. Alligevel fortsatte de deres bestræbelser, og appellerede til den rigsdagsgruppe – Centrum-gruppen –, der umiddelbart kunne tænkes at støtte fæstesagen. Dette samarbejde blev katastrofalt for bondevennerne, idet de udviklede en indrømmelsespolitik, der fuldstændig undergravede deres position på Rigsdagen.

Afhængigheden af Centrum-gruppen viste sig ved, at bondevennerne i deres argumentation for en tvangslov indordnede sig og accepterede det i Centrum-gruppen udarbejdede retsgrundlag for en tvangslov. Farligere for bondevennernes position var dog, at de i samarbejde med Centrum-gruppen frafaldt egne vigtige krav for derigennem at opnå enighed og støtte. Bl.a. opgav bondevennerne at kæmpe for fæstehusmandsstandens interesser for derved at sikre Centrum-gruppens støtte til fæstegårdmandsstanden. Støtten blev opnået, men modstanden i Landstinget og i regeringen var så stor, at tvangslovsforslaget altid på et eller andet tidspunkt faldt. Centrum-gruppen accepterede i princippet en tvangslov, men den stræbte efter en overenskomst mellem godsejer-gruppen og bondevennerne, og ønskede ikke at gennemtrumfe en afløsning alene sammen med bondevennerne. Dette forklarer bondevennernes mange bestræbelser og indrømmelser.

Samarbejdet med den stærke Centrum-gruppe medførte også, at det var vanske-

ligt for bondevennerne at holde sammen på gruppens medlemmer. Især i Landstinget er der flere eksempler på, at bondevennerne lod sig splitte i de omkring fæstesagen nedsatte udvalg. Samarbejdet viser, hvor svagt bondevennerne stod, og hvor usikkert og uselvstændigt de forsøgte at gennemføre deres krav.

Trods politiske og personlige nederlag fortsatte bondevennerne deres bestræbelser omkring fæstesagen. Dette kan muligvis forklares ved, at de anså fæstesagen for at være en principiel vigtig sag, idet fæstevæsenet tydeligere end meget andet udtrykte bondestandens feudale afhængighed og derfor var en skamlet for hele bondestanden og ligeledes bondevennerne. En anden grund var de forventninger, mange i bondestanden nærrede til bondevennerne, og som var en følge af den betydning, fæstesagen altid havde haft i forholdet mellem bondeven og bondestand. Dette forhold belyses klart i bondevennernes formidling til bondestanden, hvor de påviser fæstesagens nødvendighed og retfærdighed, og indirekte lægger op til, at de nok skulle føre en løsning til ende. Denne formidlingsform gjorde det vanskeligt for bondevennerne at opgive fæstesagen uden at tabe ansigt, miste deres image og muligvis deres berettigelse.

Fæstesagens nederlag blev derfor heller aldrig fuldstændig erkendt, men nåede kun ud gennem aviserne som en halv sandhed. Denne fordrejning var mulig, fordi bondevenneledelsen var centreret om en snæver kreds, der både styrede gruppen i Rigsdagen og havde magten over al formidling via presse og selskab til bondestanden.

Ledelsesprincippet indebar ligeledes, at bondevennerne til en vis grad afskar sig fra at opfatte bevægelser og utilfredsheder i bondestanden før det var for sent. Bondestandens reaktion mod bondevennernes politik viste sig ved en dalende interesse for deres formidlingsinstanser, og en voksende kritik af deres politik. Der var forskellige årsager til denne kløft mellem bondeven og bondestand, bl.a. var bondestanden ikke nogen homogen klasse, men to klasser – husmænd og gårdmænd – med hver sine modstridende interesser og krav. Dette førte til, at fæstehusmændene følte deres interesser tilsidesat, hvad de reelt også blev omkring fæstesagen. Andre dele af bondestanden faldt fra, fordi bondevennerne nedprioriterede fæstesagen i forhold til det storpolitiske problem, eller fordi de havde opnået, hvad de ønskede, og dermed ingen interesse havde i en fortsat organisering.

Hvad årsagerne end var, så havde bondevennerne deres del af skylden i den voksende kløft, der yderligere forværrede deres i forvejen svage stilling på Rigsdagen, hvis normer og interesser de for hurtigt havde ladet sig opsluge af.

Fæstevæsenet som besiddelsesform blev altså ikke fjernet ved lov i løbet af 1850'erne, og selv om bondevennerne senere forsøgte at få en tvangsafløsning gennemført, så lykkedes det dem ikke. Fæstevæsenet afløstes frivilligt op gennem 1800-tallet, og da Jordreformen af 1919 forbød fæsteinstitutionen, var den reelt uddød.

Noter

1. Almuevnen, 15.7.1846: Bondevennernes Selskab.
2. Jvf. Almuevnenens Følgeblad d. 17.12.1849.
3. H. Holm: B. Christensen, s. 45.
4. Venstre-gruppens medlemstal bygger på Almuevnenens og Nørrejydske Tidendes opgivelser, som fremkom i løbet af 1850'erne.
5. Tscherning i hans udmeldelse af Bondevennernes Selskab 16.3.1854. B. Christensens arkiv.
6. B. Christensens koalitionsudkast, 26.2.1854. B. Christensens arkiv.
7. Nørrejydske Tidende, 16.10.1854: I Morgenposten for . . . (side 1).
8. Nørrejydske Tidende, 13.4.1850: Tschernings Forslag til Fæsteforholdets . . .
9. Disse og de følgende forslag findes i Rigsdagstidendes Anhang A eller B.
10. Rigsdagstidende, Anhang B, 7. session, sp. 372.
11. Jvf. afstemningen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Landstinget, 8. session, sp. 846.
12. Jvf. afstemningen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Landstinget, 9. session, sp. 1557.
13. Flere udtalelser i Almuevnen viser dette, bl.a.: 20.6.1851: Til Bondestanden. 30.6.1852: Til Danmarks Fæstebønder.
14. Almuevnen, 29.10.1848: Om Fæstevæsenets Afløsning.
15. Sincerus: Bidrag til det bondevenlige . . . , side 23.
16. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 2. session, sp. 6450, 6448.
17. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 1. session, sp. 6189.
18. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 2. session, jvf. oversigten over lovforslag.
19. Jvf. oversigten over lovforslag i 8., 10. og 11. session i Folketinget, Rigsdagstidende.
20. J. E. Larsens Betænkning. Rigsdagstidende, Anhang B, 3. session, sp. 995.
21. Breve fra Tscherning til J. Gregersen, d. 7.3.1852. Det kgl. Bibliotek. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 4. session, 3. samling, sp. 1210.
22. Jvf. J. E. Larsens Betænkning, sp. 995.
23. F.eks. Milling i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 4. session, 1. samling, sp. 436. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 3. session, sp. 421. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 7. session, sp. 395.
24. B. Christensen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 2. session, sp. 6454.
25. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 4. session, 1. samling, sp. 448.
26. Barfod i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 8. session, sp. 1682.
27. J. E. Larsens Betænkning. Rigsdagstidende, Anhang B, sp. 995.
28. Almuevnen, følgeblad til udgaven af 17.12.1849.
29. En undersøgelse af udvalgenes sammensætning i begge ting bekræfter dette. jvf. Rigsdagstidende, og de deri omtalte udvalg omkring fæstesagen.
30. B. Christensens forslag, par. 9 Rigsdagstidende, Anhang A, 4. session, sp. 597.
31. J. A. Hansen i Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 3. session, sp. 421.
32. Rigsdagstidende, Forhandl. i Folketinget, 1. session, sp. 6189.
33. Fischers politiske Dagbøger, d. 11.10.1852, s. 13/14.
34. Rigsdagstidende, Anhang B, 5. session, sp. 28.
35. Rigsdagstidende, Forhandl. i Landstinget, 8. session, sp. 828.
36. Rigsdagstidende, Anhang B, 9. session, sp. 531.
37. Tschernings brev af 16.3.1854. B. Christensens arkiv.
38. Almuevnen, 11.2.1852: Om Gleeurps Stilling paa Rigsdagen.
39. F.eks. i Almuevnen, 18.1.1850: Fæstebrev af Carl Neergaard.
40. F.eks. i Almuevnen, 15.8.1851: Om Fæstevæsenets Overgang til Selveiendom.
41. F.eks. i Almuevnen, 18.3.1850: Til Danmarks Fæstebønder.
42. H. Jensen: Dansk Jordpolitik, II, s. 132.
43. Jvf. tabel over fæstevæsenets geografiske udbredelse. Statistisk Tabelværk, ny række, 5, 1852, s. XVIII.

44. Almuevnen, 20.6.1851: Til Bondestanden fra Bestyrelsen af Bondevennernes Selskab.
45. Almuevnen, 30.6.1852: Tschernings Tale ved Brendstrup-Festen.
46. Almuevnen, 1.2.1853: De nye Folkethings-Valg. Almuevnen, 26.4.1853: Til de Herrer Distriktsformænd, Sogneformænd.
47. Almuevnen, 6.10.1854: Bondevennernes Selskab.
48. J. J. Nielsen: Fæstesagen, s. 134/35.
49. Brev fra Tscherning, august 1852. B. Christensens arkiv.
50. J. J. Nielsen: Fæstesagen, s. 176.
51. Almuevnen, 16.11.1853: Den hidtilværende Distriktsformand
52. Almuevnen, 13.5.1853: Vor nuværende Tilstand fra den fynske
53. Almuevnen, 11.8.1855: »Bondevennernes Selskab«.
54. Jvf. Rigsdagstidendes optegnelser over petitioner fra hver session.
55. Almuevnen, følgeblad til 19.12.1851: Til Bondestanden.
56. Almuevnen, 12.5.1855: Fra nogle Medlemmer
57. Bl.a. i Almuevnen, 14.11.1853: Til Bondestanden om Vigtigheden af
58. Almuevnen, 20.6.1851: Til Bondestanden fra Bestyrelsen af Bondevennernes Selskab.
59. Tabel fra Statistisk Tabelværk, ny række, 5, 1852, s. XVIII.
60. Således afløstes bl.a. fæstegods på det offentlige Bøndergods (1851), fæstegods under Kbh's Universitet, Sorø Academi (1852), og kirkers og offentlige stiftelsers fæstegods (1860).
61. Jvf. Danmarks Statistik, af Falbe-Hansen og Scharling, bd. II, s. 157/58.
62. Almuevnen, 6.4.1853: Adresse til Oberst Tscherning. Morgenposten, 22.6.1858: Folkethings-Valgene.